

спірних фрагментів текстів, які мають юридичні наслідки, лінгвістичну експертизу, яка спирається на систему дискурсивних практик і вибудовується на достатньо формалізованих моделях аргументації, можна розглядати серед засобів реалізації одного з важливих принципів верховенства права – принципу юридичної визначеності в правозастосуванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головатий С. П. – Верховенство права. – Книга друга. Від доктрини – до принципу. – К., 2006. – С. 625 – 1276.
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747–IV.
3. Головатий С. П. Верховенство права. – Книга третя. Український досвід. – К., 2006. – С. 1277 – 1747.
4. Fuller. Lon L. The Morality of Law ... (1969). – 215 p
5. Ажнюк Л. В. Лінгвістична експертиза: статус і методологічні презумпції // Мовознавство, 2012. – № 3. – С. 47 – 64.
6. Вихованець І. Р. Підрядне речення // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 509 – 510.
7. СУМ. – Т. X.
8. Баранов В. М., Александров А. С., Голев Н. Д. Риторика и право // Юрислингвистика 11: Проблемы юрислингвистической экспертизы. – С. 113 – 124.
9. Perelman, Ch. The idea of justice and the problem of argument. London: Routledge & Kegan Paul. 1963. – 240 p.

УДК 81'271

Ажнюк Б.М.
(Київ, Україна)

СТАТУС МОВ У РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ

Статтю присвячено аналізу термінів мовного статусу в російській мові та їх впливу на процеси мовного планування й мовної політики в Російській Федерації. Окремий інтерес становлять термінологічні інновації, що виникли під впливом «Європейської хартії регіональних або міноритарних мов». Аналіз показує, що термін, який уживається в контексті акту міжнародного права (наприклад, регіональна або міноритарна мова), може сприйматися неоднозначно в концептуальній системі національного законодавства.

Ключові слова: соціолінгвістична термінологія, мовна політика, державна мова, офіційна мова, регіональна мова, міноритарна мова.

The paper discusses the terminology of language status in the Russian Federation and its impact on the approaches to language planning and language policy in the country. Increasing public awareness of the symbolic importance of the language code as a nation's identity factor

© Ажнюк Б.М., 2012

is reflected in the autonomous republic's legislation. Of special interest are terminological innovations that appeared under the influence of the European Charter for Regional or Minority Languages. Occasionally a term that is appropriate in the context of an international legal document may not be quite fitting in the terminological and conceptual system of the national legislation.

Key words: sociolinguistic terminology, language policy, national language, state language, official language, regional language, minority language.

Після схвалення Радою Європи й ратифікації відповідними слов'янськими країнами Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (далі Хартія) терміновживання інтернаціоналізується і дедалі більше виходить за межі конкретної національної держави. Разом з тим уживання тих самих термінів у різних мовах зазвичай має семантичні відмінності, нерідко значні. Іншомовний термін при його запозиченні терміносистемою іншої національної мови адаптується до лінгвокогнітивних особливостей мови-реципієнта, оскільки в сприйнятті носіїв цієї мови він має сенс насамперед у проекції на мовну ситуацію у власній країні.

Важливою особливістю соціолінгвістичної термінології є значна роль семантичного і лінгвокогнітивного наповнення лексичних компонентів, з яких складається термін, їх асоціативного потенціалу в контексті нормативно-правових актів та мовних ідеологій у соціокультурному просторі відповідної національної держави. Особливого значення набуває здатність терміна бути зрозумілим не лише фахівцям із соціолінгвістики, а й широкому колу користувачів. Як зазначає В. Ю. Михальченко, суть терміна значною мірою розкривається завдяки семантиці слова: «У російській і радянській соціолінгвістиці склалася традиція описового вираження концепта шляхом застосування слів, що правильно орієнтують» [1: 12-13]. Ця традиція дала такі термінологічні сполучення, як *мови міжнародного спілкування, мови міжнаціонального спілкування, світові мови, мова титульної нації, регіональні мови* і т. ін.

На першочергову увагу заслуговують терміни, що позначають статус мови. Вони недостатньо уніфіковані як у масштабах окремих національних мов, так і в плані міжмовного співвіднесення термінологічних одиниць. Термінологічні розбіжності стають причиною різних тлумачень користувачами відповідних національних мов текстів мовного законодавства та інших нормативних документів, що регулюють мовну практику. Не сприяють вони й однозначному прочитанню наукових текстів та розумінню полемічних виступів на соціолінгвістичну тематику.

Розглянемо насамперед термінологічні сполучення *державна мова* і *офіційна мова*. У багатьох мовах, зокрема в українській, ці терміни нерідко використовуються як взаємозамінні або синонімічні. За свідченням відомого російського мовознавця і громадського діяча В. П. Нерознака, ще в 1953 р. експерти ЮНЕСКО запропонували розмежування цих термінів, використовуючи для цього англійські вирази *national language* у значенні «державна мова» і *official language* — «офіційна мова» [2: 5]. Державна мова, так само як і офіційна мова, є засобом державного управління, законодавства, судочинства, значною мірою присутня в освітній системі, сфері обслуговування і ЗМІ. Водночас, як наголошує В. П. Нерознак [2: 5], державна мова виконує ще одну важливу функцію, властиву не кожній офіційній мові — інтеграційну функцію в межах даної держави в політичній,

соціальній і культурній сферах. У цьому розумінні вона «виступає в ролі символу даної держави» [2: 5]. Термін *державна мова* сприймається в контексті багатьох лінгвокультур як статусно вищий, ніж *офіційна мова*, оскільки він є складником концептів «державотворення» і «державотворча нація» і відбиває роль мови в творенні національної ідентичності й національної свідомості. Такий погляд на мову знаходить своє вираження не лише у висловах літераторів і діячів культури, у наукових публікаціях і виступах політиків, а й в офіційних актах багатьох держав.

Відомі ситуації, коли інтеграційна роль мови не обмежується тільки державними кордонами країни, яка дала назву відповідній мові. Зокрема, це стосується мовної політики Російської Федерації. Ректор Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова Віктор Садовничий у своєму виступі «Гуманітарна освіта в Росії: думки вголос» на нараді-конференції «Традиції та інновації в освіті: гуманітарний вимір» (15.02.2007 р.) робить наголос на особливій ролі мови як чинника не тільки культурної, а й державно-політичної інтеграції. З одного боку, «мова — необхідна умова і головна ознака культурної спільності, основа національної самосвідомості» [3: 8].

З другого боку, вона є знаряддям політичного згуртування «співвітчизників» як усередині країни, так і поза її офіційними кордонами» [3: 8]. Говорячи про російську мову, В. Садовничий наголосив, що вона не тільки окреслює кордони існуючої держави, а й є засобом етнокультурної демаркації ширшого простору, на якому ця держава здійснює свій вплив і реалізує свої державні інтереси: «Політичні кордони змінилися швидко, а кордони поширення російської мови, попри всі бажання політиків, напряду непідвладні дії документів. Хоча російська мова офіційно втрачає роль державної на значній частині території Радянського Союзу, вона не перестала бути важливим засобом спілкування» [3: 8]. У своєму виступі В. Садовничий наголошує: «ми повинні всіма силами зберегти роль російської мови ... як фактора, що гарантує культурну спільність наших народів» [3: 8]. Інакше кажучи, і поза кордонами держави Росія державна інтеграційна роль російської мови в її неофіційній іпостасі залишається актуальним завданням зовнішньої мовної політики російських владних кіл, а також освітян, інтелектуалів, працівників культури, журналістів та ін.

У публікаціях і виступах російських науковців і політиків нерідко висловлюється думка, що в процесі формування нових незалежних держав «на пострадянському просторі відбувається поступовий розпад єдиного мовного простору» [4: 57] і шонадання російській мові особливого статусу в пострадянських державах є важливим чинником у збереженні її позицій. На цій підставі А. Е. П'янов вважає, що Російська Федерація як «основа російського народу, його мови і культури», може й повинна надавати покровительство і здійснювати захист російського населення держав СНД. На думку цього автора, «у повному обсязі питання про статус російської мови розв'язане тільки в Білорусі» [4: 57].

Подібні погляди висловлюють російські високопосадовці. Голова Ради Федерації Федеральних Зборів Російської Федерації В. І. Матвієнко під час засідання Президії Ради законодавців Російської Федерації при Федеральних Зборах Російської Федерації заявила: «... Ми всі — депутати, регіональні законодавці, федеральні законодавці повинні активно нарощувати зусилля із збереження російської мови, її гармонійного розвитку, із просування її в світі, особливо просування і збереження її на пострадянському просторі» [5].

Важливою особливістю державної мови є те, що держава бере на себе відповідальність за її якісний стан і кодифікацію, за регулювання граматичних, лексичних, словотвірних, стилістичних та інших норм з урахуванням історичних традицій та діалектної бази цієї мови. У одному з суб'єктів Російської Федерації Республіці Саха (Якутія) відповідно до закону («О языках в Республике Саха (Якутия)» 1992, змін. 2002) державними є мова саха і російська мова. Але зазначений закон зобов'язує здійснювати державний захист і піклуватися розширенням громадських і культурних функцій тільки однієї з цих мов — титульної, тобто мови саха (ст. 4). Підставою для цього є зазначення в законі того, що мова саха — це «мова корінної нації, яка дала назву республіці» (ст. 4).

Сприйняття мови як національного надбання, що передбачає право держави і її обов'язок піклуватися якісним станом мови, є важливим складником змісту терміна *державна мова* в контексті його зв'язку з національною історією, з концептами «нація» і «народ». Ця думка виразно виявляється в мовному законодавстві Росії. Відповідно до ст. 1 закону «Про державну мову Російської Федерації» російська мова є державною мовою на всій території держави. Захист і розвиток мовної культури визначається як одне з головних завдань зазначеного закону (преамбула)¹. Зміст цього завдання конкретизується в подальших статтях закону: «Порядок затвердження норм сучасної російської мови ..., правил російської орфографії і пунктуації визначається Урядом Російської Федерації» (ст. 1, п. 3); «при використанні російської мови як державної мови Російської Федерації не допускається вживання слів та виразів, що не відповідають нормам сучасної російської мови, за винятком слів та виразів, що не мають загальноживаних аналогів у російській мові» (ст. 1, п. 6).

У Російській Федерації для статусного позначення мов місцевого рівня вживаються терміни *державна мова* (автономної республіки) і *місцева офіційна мова*. В абсолютній більшості випадків у конституціях і законодавстві російських автономій уживається термін *державна мова*, вираз *місцева офіційна мова* вживається тільки в законодавстві автономної республіки Саха (Якутія) щодо нетитульних мов цієї автономії: «Евенкійська, евенська, юкагирська, долганська, чукотська мови визнаються місцевими офіційними мовами в місцях проживання цих народів і використовуються нарівні з державними мовами» (закон «Про мови в Республіці Саха (Якутія)» 1992, змін. 2002, ст. 6).

Таке терміновживання відображає положення, зафіксоване в ст. 4, п. 4 закону РФ «Про мови народів Російської Федерації», де зазначено, що в місцях компактного проживання населення, що не має своїх національно-територіальних утворень, поряд з російською мовою і державними мовами республік, «у офіційних сферах спілкування може використовуватися мова населення даної місцевості». Порядок слідування мов вказує на їх градацію за ступенем важливості: (1) державна мова Російської Федерації, (2) державна мова республіки, (3) місцева офіційна мова, тобто *мова населення даної місцевості*, що може використовуватися *вофіційних сферах спілкування*. Закон називає цілий ряд сфер офіційного спілкування, а саме: мова офіційного опублікування правових актів РФ (ст. 12), мова офіційного діловодства і листування (ст. 16–17), мова судочинства (ст. 18), мова географічних назв (ст. 23) і т. ін. Характерно, що попри декларативну рівноправ-

¹ Важливо зауважити, що хоча російська мова має статус державної і в Білорусі, закон «Про мови в Республіці Білорусь» не передбачає жодних заходів щодо регулювання якісних параметрів цієї мови.

ність мов у деяких сферах офіційного спілкування, наприклад у офіційному листуванні та інших формах офіційних відносин, між державними органами й установами суб'єктів Російської Федерації і адресатами Російської Федерації використовується тільки російська мова (ст. 17).

Специфічний випадок уживання терміна *державна мова* щодо суб'єктів, які входять до складу держави, представляє вираз *державна мова республіки* в законодавстві Російської Федерації. Це офіційний термін, який використовується і в законі № 1807-І від 25 жовтня 1991 р. «Про мови народів Російської Федерації» і в законі № 53-ФЗ від 1 червня 2005 р. «Про державну мову Російської Федерації». За своїм змістом він найближчий до терміна *офіційна мова автономії*, прикметник *державна* відображає формальний статус тих суб'єктів федерації, які за законодавством Росії мають назви республік². Наприклад, згідно з Конституцією Республіки Бурятія (від 22.02.1994), «Республіка Бурятія — держава в складі Російської Федерації» (ст. 60); відповідно державними мовами Республіки Бурятія є бурятська і російська мови (ст. 67). Статус державної мови закріплене за бурятською мовою також закон Республіки Бурятія «Про мови народів Бурятії» (№ 221-ХІІ від 10.06.1992).

У вступній частині закону Республіки Бурятія «Про мови народів Бурятії» (№ 221-ХІІ від 10.06.1992) зроблено особливий наголос на націєтворчій ролі мови: «Мова — це духовна основа існування будь-якої нації. Вона є найбільшою національною цінністю. Збереження і розвиток нації насамперед пов'язані зі збереженням і функціонуванням її мови». Регламент Народного Хуралу Республіки Бурятія вказує, що робота в Народному Хуралі здійснюється двома державними мовами (ст. 48.1). Разом з тим у вимогах до лінгвістичної експертизи законопроектів, яку здійснює правове управління Народного Хуралу, визначено, що текст законопроекту має відповідати «нормам сучасної російської мови — граматики, орфографії, морфології, синтаксису і пунктуації» (ст. 89.3). Про відповідність текстів законопроектів «нормам сучасної російської мови з урахуванням функціонально-синтаксичних особливостей текстів законів» повторно згадується в ст. 97.7, але немає жодного аналогічного положення, що стосувалося б державної бурятської мови. Суперечність між декларативною і операційною частинами законодавства вказує на те, що змістове наповнення терміна *державна мова автономної республіки* в цьому випадку не відповідає сутнісним параметрам поняття «держава, державність». Не випадково норми мовного законодавства Бурятії порушуються на найвищому рівні. Так, попри вимогу до кандидата на пост президента республіки володіти обома державними мовами [6], В'ячеслав Наговицин, призначений у 2007 р. президентом Бурятії, цієї вимоги не дотримувався [7: 13-14].

Змістову девальвацію терміна *державна мова* у використанні щодо мов суб'єктів Російської Федерації посилює відсутність юридичної визначеності в самих текстах законодавчих актів. Наприклад, у Конституції Республіки Дагестан вказано, що державними мовами в цій республіці є «російська мова і мови народів Дагестану» (ст. 11). Оскільки конституція і законодавство Республіки Дагестан не надає переліку цих мов, можна припустити, що такими мовами є насамперед ті, що мають свою писемність, зокрема аварська, агульська, азербайджанська, даргинська, кумицька, лакська, лезгинська, ногайська, рутульська, табасаранська, татська, цахурська, чеченська [8: 7]. Зі зрозумілих причин

² Наприклад, у Конституції Республіки Татарстан.

у конституції Дагестану немає вимоги до президента Дагестану володіти державними мовами. Попри високий формальний статус кожної з державних мов Дагестану, за свідченнями російських соціолінгвістів, «рейтинг рідної мови падає» [9: 165].

Подібна ситуація характерна для Кабардино-Балкарської Республіки, конституція якої визнає три державні мови: кабардинську, балкарську і російську. За конституцією, вони «використовуються на рівних правах у органах державної влади, місцевого самоврядування, державних установах» (ст. 76). Насправді в виробництві, освіті, сфері духовної діяльності панує російська мова. Політика так званої оптимальної національно-російської двомовності призвела до «проникнення російської мови в найбільш непроникну сферу спілкування — сім'ю» [9: 163].

У «Законі про державні мови в Республіці Комі» (від 28.05.1992) зазначено, що «державні комі та російська мови функціонують на території Республіки Комі на рівних умовах» (ст. 2). Цьому положенню суперечить зміст ст. 7 цього ж закону, де зазначено, що «діловодство, засідання в органах державної влади Республіки Комі в органах місцевого самоуправління ведуться російською мовою». Таким чином, мова комі з формальним статусом державної виведена за межі реального офіційного вжитку на функціональну периферію. На те, що її присутність у системі державної влади є не обов'язковою, а факультативною, вказує модальна конструкція *может употребляться* і прийменник *наряду с* у такому положенні закону: «В органах государственной власти Республики Коми, органах местного самоуправления *наряду с* государственным языком Российской Федерации — русским *может употребляться* государственный язык Республики Коми — коми» (ст. 7).

Під впливом Європейської хартії регіональних або міноритарних мов у мовну практику більшості слов'янських країн проник англійський термін *minority language*, що належить до категорії дихотомічних, тобто передбачає існування парного антонімічного поняття, а саме *majority language* (мова більшості). Не випадково в термінологічному словнику [10: 219] визначення терміна *minority language* дається через його протиставлення антонімічному термінові *majority language* «мова більшості, мажоритарна мова» (р. 219). Аналогічно пояснюється цей термін у Словнику соціолінгвістичних термінів за ред. В. Ю. Михальченко: «Як правило, міноритарна мова виконує значно менше соціальних функцій, ніж мажоритарна мова, і не функціонує в найпрестижніших сферах спілкування (державне управління, міжнародна діяльність, наука, вища освіта) [11: 129]. Дихотомічне використання термінів міноритарна мова — мажоритарна мова зустрічаємо в ряді інших публікацій [див. наприклад 12, 13, 14, 15, 16].

У російській мові вираз *миноритарные языки* має чималий стаж у науковому й офіційному вжитку. Наприклад, ще в 1993 р. в російському журналі «Социологические исследования» (1993, № 1. — С. 113–115) опубліковано статтю заступника голови Ради з мовної політики в освіті при Міністерстві освіти РФ М. В. Дьячкова з назвою «Миноритарные языки в России». Відповідно до Програми фундаментальних досліджень Президії РАН у 2006–2007 виконувався проект «Миноритарні мови Євразії — історія й сучасність». Из російських публікацій, автори яких використовують вираз *миноритарные языки* варто згадати принаймні такі: Гришаева Е. Б. Национальный язык и миноритарные языки Европейских стран с точки зрения образовательной перспективы / Реальность этноса : Материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф., 4–7 апреля 2006 г.

— СПб., 2006. — С. 305–309; *Нерознак В. П.* Языковая реформа (1990–1995) // Вестник Российской академии наук. — М., 1996. — Т. 66. № 1. — С. 3–7; *Мечковская Н. Б.* Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев. — 2-е изд., испр. — М., 2000. — 207 с.; *Пьянов А. Е.* Статус русского языка в странах СНГ // Вестник Кемеровского государственного университета. — Кемерово, 2011. — № 3. — С. 55–59; і т. ін.

Спостерігається також утворення словотвірних похідних на основі терміна *міноритарна мова*, зокрема в мовознавчих публікаціях російською мовою наприклад: «Иногда в обществе может сложиться определенный социоэкономический и демографический дисбаланс, что может привести к *«миноризации»* одного или нескольких национальных и/или официальных языков» [9: 161]; «В рамках диглоссной и двуязычной языковой ситуации квебекский вариант французского языка характеризуется двойной *миноризацией*, двойным социальным обесцениванием» [16: 214] (курсив наш. — *Б. А.*).

Як свідчать окремі публікації, недостатня уніфікованість термінології призводить до сплутування подібних але нетотожних за змістом термінів. Не завжди правомірно ототожнюються терміни *державна мова* і *офіційна мова*, *регіональна мова* і *міноритарна мова* (*мова національної або етнічної меншини*), *офіційна мова країни* і *місцева офіційна мова*, *офіційна мова* і *мова офіційного використання* тощо. Сплутування термінопонять трапляється навіть у законодавстві однієї республіки. Наприклад, у законі «Про мови в Республіці Саха (Якутія)» російську мову помилково названо офіційною мовою Російської Федерації (ст. 23 і ст. 28), хоча згідно з конституцією й законодавством країни вона є державною мовою Російської Федерації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Михальченко В. Ю. О принципах создания словаря социолингвистических терминов: к постановке проблемы // Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред. В. Ю. Михальченко. — М., 2006.

2. Нерознак В. П. Языковая реформа (1990–1995) // Вестн. Рос. акад. наук. — М., 1996. — Т. 66. № 1.

3. Виктор Садовничий. Гуманитарное образование в России: мысли вслух. Выступление на Всероссийском совещании-конференции «Традиции и инновации в образовании: гуманитарное измерение». 15 февраля 2007 г. Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова // Безопасность Евразии. — 2007. - № 4.

4. Пьянов А. Е. Статус русского языка в странах СНГ // Вестн. Кемеров. гос. ун-та. — Кемерово, 2011. — № 3.

5. Стенограмма заседания Президиума Совета законодателей Российской Федерации при Федеральном Собрании Российской Федерации 06.07.2012.

6. Конституція Республіки Бурятія, ст. 70. 2.

7. Катунин Д. А. Языковое законодательство в республиках Сибири // Язык и культура. — 2009. — № 4 (8).

8. Соколовский С. В., Тишков В. А. Европейская языковая Хартия и защита языковых прав в России // Европейская языковая хартия и Россия : Исслед. по приклад. и неотлож. этнологии / Под ред. С. В. Соколовского и В. А. Тишкова. — М., 2010.